

УДК 1(091)(447)

В. В. Співак

Життя та спадщина Антонія Радивиловського в контексті української духовної культури епохи бароко

Наукова розвідка присвячена аналізу життя та спадщини українського проповідника епохи бароко Антонія Радивиловського. На підставі порівняльного аналізу історичного контексту діяльності Радивиловського та пошуку паралелей між відомими фактами його біографії з життям інших видатних сучасників проповідника реконструюється перебіг його уточнюється хронологія його життєпису. Розглядається внесок проповідника в розвиток культури українського бароко. Робиться висновок про важливий внесок Антонія Радивиловського у скарбницю вітчизняної духовної культури.
Ключові слова: історія філософії, українська культура, українське бароко, проповідь.

Научная разведка посвящена анализу жизни и наследия украинского проповедника эпохи барокко Антония Радивиловского. На основании сравнительного анализа исторического контекста деятельности Радивиловского и поиска параллелей между известными фактами его биографии и жизнью других выдающихся современников проповедника, реконструируется течение и уточняется хронология его жизнеописания. Рассматривается вклад проповедника в развитие культуры украинского барокко. Делается вывод о важном вкладе Антония Радивиловского в сокровищницу отечественной духовной культуры.

Ключевые слова: история философии, украинская культура, украинское барокко, проповедь.

Scientific research is devoted to the analysis of the life and heritage of the Ukrainian preacher of Baroque Anthony Radivilovsky. On the basis of a comparative analysis of the historical context of Radivilovsky's work and the search for parallels between the known facts of his biography and the life of other prominent contemporaries of the preacher, the course of his refinement is specified by the chronology of his biography. The contribution of the preacher to the development of the Ukrainian Baroque culture is considered. Conclusion is made on the important contribution of Anthony Radivilovsky to the treasury of the domestic spiritual culture.

Key words: history of philosophy, Ukrainian culture, Ukrainian baroque, sermon

Одним з видатних українських проповідників XVII ст. є Антоній Радивиловський. Про його життєвий шлях нам, на жаль, відомо небагато і

метою даного дослідження є уточнення деяких моментів його біографії, а також з'ясування місця його спадщини в культурі українського бароко.

Про "шляхетське" походження Антонія Радивиловського можуть говорити не тільки його прізвище, а й високі церковні посади, які він займав протягом життя (в той час люди "простого" походження на ці посади рідко допускалися) [20, с. 172]. Достеменно невідомо, де і коли він народився, хоча дослідник творчості Антонія Радивиловського М. Н. Марковський на основі лінгвістичного аналізу творів проповідника припускає, що його батьківщиною було місто Чернігів або Чернігівщина [6, с. 1–2]. У свою чергу, якщо врахувати існуючу в той час традицію утворення шляхетських прізвищ від назв населених пунктів, у яких розташовувалися володіння сім'ї, то малою батьківщиною або місцем походження прізвища майбутнього проповідника може бути ареал територій, що займають, як сучасну Чернігівщину, де фіксуються назви сіл від яких могло утворитися прізвище – Радивиловський (Радвине, Радичів, Радомка, Радьківка...), так і території сучасних Гомельської (Радзеєва, Радава, Радівка, Радзенка, Радунь...) і Могилевської (Радков, Радомля, Радуч...) областей Білорусії. Однак дане питання залишається відкритим, оскільки подібні назви населених пунктів зустрічаються і за межами цих територій [4].

Навчався майбутній проповідник у київській колегії в 40-х рр. XVII ст., де в той час викладали Лазар Баранович і Інокентій Гізель, майбутній патрон проповідника. Водночас в колегії вчився й інший діяч, споріднений Радивиловському по творчості і часу початку духовної кар'єри – Іоанікій Галятівський, який стане "протеже" Лазаря Барановича.

Лазар Баранович викладав у колегіумі з 1642 до 1647 рр. (в цьому році він стає ректором школи при Свято-Покровському монастирі в Гощі, а на час повернення до Києва й очолення Барановичем колегії в 1650 р., Радивиловський вже закінчив навчання). Також Інокентій Гізель починає викладати з 1645 року (за іншими даними в 1642 р.) і в 1646 р. стає ректором колегії. Виходячи з цього, ми можемо спробувати відновити хронологію навчання Антонія Радивиловського в колегії.

Так, нижчі класи граматики займали близько чотирьох років навчання; два роки тривало навчання в середніх класах: поетики і риторики; філософія вивчалася два роки, а теологія – чотири. Але, як відомо, до останньої третини XVII століття в київській колегії курс теології викладався в скороченому вигляді [18, с. 294], так що гіпотетично можна припустити, що навчання в колегії під час перебування

студентом Антонія Радивиловського тривало близько десяти років. Відомо, що закінчив він колегію в кінці 40-х рр., фактично одночасно з Іоаникієм Галятовським, який прийняв постриг в 1650 р. Таким чином, роком закінчення колегії Радивиловським може бути 1650 або 1649.

Курс поетики і риторики, Радивиловському і Галятовському, очевидно, читав Баранович [13, с. 5; 14, с. 8], про що ще буде сказано нижче. У свою чергу Гізель читав курс філософії в 1645–47 рр. [2, с. 63] і цілком ймовірно, що під час цього курсу між ним і студентом Радивиловським могли зав'язатися дружні стосунки. Однак, до кінця 40-х років у Радивиловського мав залишитися час для оволодіння хоча б скороченим курсом теології, без якого він не міг би займатися проповіданням. Так що, курс філософії Гізеля, згодом відображений у його "Творі про всю філософію", хронологічно вписується в наші дані про життя проповідника. Даний факт може дати нам додатковий ключ до розкриття проблеми філософської складової проповідей Антонія Радивиловського. Таким чином, курси поетики та риторики Радивиловському були прочитані Барановичем у 1643–45 рр. А навчання в молодших класах, ймовірно, тривала з 1639 (1640) до 1643 роком.

Однак, за припущенням ряду авторів, викладацька діяльність Гізеля почалася не в 1645, а в 1642 р. [7], оскільки згідно з практикою того часу, перед читанням курсів філософії потрібно було починати з нижчих класів або хоча б з поетики і риторики. Таким чином, можна було б припустити, що курс риторики Радивиловський читав не Баранович, а Гізель, на користь чого може говорити і кардинальна відмінність стилю проповідей Радивиловського та Галятовського, що творили в латино-польської традиції, від стилю Барановича, який писав в греко-слов'янської традиції [3]. Проте Галятовський прямо вказує на своє учнівство у Барановича [13, с. 5], а Баранович в одному з листів називає своїм "вихованцем" Радивиловського [6, с. 2]. І хоча, хронологічно, викладання в колегії Барановича могло зачепити останні роки перебування обох майбутніх проповідників у молодших класах, факт викладання риторики Барановичем у цей період не викликає сумніву, чому є свідчення – збережені конспекти студентів [5]. Різниця проповідницьких стилів пояснюється різною аудиторією (Баранович писав проповіді "легкозасвоювані" і для московської аудиторії, хоча явно був знайомий з латино-польськими зразками літератури). Ймовірно, що Гізелю відразу дали читати курс філософії, з огляду на його підготовку і попередній досвід ректорської роботи в Гощі (і тоді датою початку його викладання слід вважати 1645 р.), або обидва діячі викладали паралельно в різних класах початкового та середнього рівнів (тоді це може бути і 1642 р.).

Після закінчення колегії в кінці 40-х рр. XVII ст. Радивилівський приймає чернечий постриг і отримує посаду архідиякона Чернігівської кафедри. Чернігівським єпископом в той час був Зосима Прокопович, якого висвятив у 1631 р. Ісая Копинський (за іншими даними, Зосима став єпископом лише в 1648 (49) р.). Також цей ієрарх займав пост намісника Київського Михайлівського монастиря, а з 1632 року став ще й "блюстителем" київських печер. Саме ж перебування єпископа на кафедрі в Чернігові викликає сумнів, адже в період до літа 1648 р. там панівне становище займала уніатська церква, яка утримувала церковні маєтки, а більшість храмів лежало в руїнах з часів воєн з Московією. Тому, Зосима жив у Києві, отримуючи від Києво-Печерської лаври утримання як "блюститель" печер і не маючи можливості перебувати на кафедрі в Чернігові (втім, як і його попередник, Ісая Копинський). Хоча є згадки про те, що Зосима деякий час жив в Єлецькому монастирі, складаючи його "Синодик" [15, с. 30], проте це малоімовірно, оскільки монастир до 1648 р. належав уніатам. Зокрема, їм "керували" Кирило Транквіліон Ставровецький (який навіть видав в "маєтності монастирської" своє "Перло многоцінне"), Маріан Оранський, Йосип Мещерінов (їх перераховує Галятовський у своїй "Скарбниці") [1, с. 349]. Сам же монастир за свідченням Галятовського лежав в руїнах спалений Самуїлом Горностаєм ще у 1610 р. (хоча, звісно, Галятовський міг і перебільшувати "недбальство" уніатів з метою отримання спонсорської підтримки на монастир від можновладців та прикрашання заслуг: власних та свого патрона – Барановича).

Ситуація могла змінитися тільки з літа 1648 року, коли католицьке й уніатське духовенство змушене було тікати від козацької революції. Однак Зосима в той час був уже старий і якщо і приїжджав до Чернігова, то слідів його перебування тут не виявлено. Принаймні якихось масштабних відновних робіт у Чернігові не велося. Про це говорить той факт, що Лазар Баранович, ставши після Зосими 1657 р. Чернігівським єпископом, через відсутність умов для проживання в самому Чернігові, мав деякий час жити в Новгороді-Сіверському і тільки потім зміг оселитися у відновленому Борисоглібському монастирі (до того розбудованому домініканцями). Тому фактично Зосима не керував єпархією, а тільки носив почесний сан єпископа.

Цілком можливо, що молодий Антоній Радивилівський, будучи архідияконом (старший священник при єпископі), реально керував єпархією, поки Зосима перебував в Києві. Однак якщо Радивилівський і виїжджав до Чернігова (а не просто носив "почесний сан"), його діяльність там, швидше за все, зводилася до загального

адміністрування, налагодження церковного життя і опіки над майновими справами церкви (вельми "неважними", виходячи з військової ситуації).

Проте в умовах нестабільності Чернігівська єпархія поки перебувала поза орбітою пріоритетних інтересів київської ієрархії і роль Радивилівського як архідиякона, ймовірно, була номінальною. Так, коли 1653 р. Лазар Баранович отримав посаду ігумена Єлецького монастиря, він не виїжджає до Чернігова і продовжує перебувати в Києві, ймовірно задовільнившись скромними доходами з монастирських володінь, якщо такі взагалі були. Антоній Радивилівський на той час уже кілька років повинен був знаходитися в Чернігові або просто числитися архідияконом.

Факт призначення Антонія Радивилівського на цю посаду, може побічно свідчити про його місцеве походження. Гізель або Баранович цілком могли скласти Радивилівському протекцію для його призначення на почесну, хоча і не вигідну в той час посаду. Однак, виходячи зі складних умов, що склалися на той час в Чернігові, там дійсно могла знадобитися людина молода й енергійна, а найголовніше – місцева, що і зумовило вибір випускника колегії.

Однак архідияконська діяльність Антонія Радивилівського була недовгою. Активізація військових дій, ймовірно, спричиняє виїзд Антонія Радивилівського на Волинь. В цей період частина церковних ієрархів намагається мігрувати в більш спокійні "православні" регіони Речі Посполитої. Зокрема, туди ж, на Волинь (свою батьківщину), направляється й Галятовський. З 1653 до 1655 рр. Антоній Радивилівський згадується, як проповідник Загорівського монастиря, а в 1655, як "головний казnodій" [19, с. 210]. Надалі досвід "казnodійства" та здобуте на Волині ім'я знадобиться йому після повернення до Києва.

В середині 50-х рр. Антоній Радивилівський повертається до Києва, де розгортає бурхливу проповідницьку діяльність, за власним свідченням (в посвяченні "Огородка" Богородиці), він складає і виголошує свої проповіді в різних храмах міста [10, арк. 5]. Тоді ж у 1656 р. обіймає посаду постійного проповідника Києво-Печерської лаври. З цього часу і до смерті діяльність Радивилівського проходить у стінах Лаври та Миколаївського монастиря. Свою першу, відому нам, проповідь Антоній Радивилівський проголошує на церемонії посвячення Гізеля в сан архімандрита Лаври. На нашу думку, не випадково його призначення лаврським проповідником збіглося з призначенням Інокентія Гізеля на посаду архімандрита тієї ж Лаври. Ймовірно, що вступаючи в нову посаду, Гізель викликав до себе і свого протезе, за

що той не забував дякувати патрону в своїх промовах і присвятах. Фактично одночасно з цими подіями, вмирає Зосима Прокопович, вакантну посаду займає Лазар Баранович, який розгортає в єпархії свою бурхливу діяльність: спочатку в Новгороді-Сіверському, а після і в самому Чернігові. Тож в поверненні Антонія Радивиловського до Чернігова не було сенсу.

У 1671 р. Антонія Радивиловського було призначено намісником Києво-Печерської лаври (Гізелю вже було близько 70 років), що значно піднімає його вплив і авторитет в Церкві. Баранович у своєму листі за 1672 р. називає його "не останнім служителем Пресвятої Діви" [16, с. 106]. Він займається майновими, культурними та політичними справами Церкви і монастиря (тут міг стати в нагоді досвід чернігівського архідияконства). З листів Лазаря Барановича до Антонія Радивиловського з приводу видавництва збірки віршів чернігівського архієпископа "Лютня Аполлонова" стає відомо про вплив лаврського намісника на друкарську справу [16, с. 98–99]. Але, незважаючи на це, Антоній Радивиловський зміг надрукувати (і то, в неповному обсязі) свою збірку проповідей під назвою "Огородок Марії Богородиці ..." тільки в 1676 р., хоча в 1671 вона вже була готова [6, с. 7]. Даний факт може говорити як про завантаженість Лаврської друкарні, так і про брак коштів, а так само і про особистісні характеристики проповідника.

На початку 1682 року ми бачимо Антонія Радивиловського на виборах нового Печерського Архімандрита, на цю посаду тоді був обраний ігумен Миколаївського монастиря Варлаам Ясинський (який повинен замінити старого Гізеля після його смерті). На вакантне місце ігумена Миколаївського монастиря вибирають Антонія Радивиловського.

З кінця 1683 року (після смерті свого патрона) і до кінця життя Радивиловський обіймає посаду ігумена Миколаївського монастиря. Протягом цього часу він продовжує піклуватися про культурне життя Церкви, дарує богослужбові книги в малі парафії, де їх не було через дорожнечу і бідність [6, с. 10–11]. У 1688 р. виходить у світ друга збірка Антонія Радивиловського під назвою "Вінець Христов ...". Помер проповідник – 10 січня 1688 р., похований в дальніх печерах Києво-Печерської лаври [17]. У тому ж році помер його колега і товариш по навчанню Іоанікій Галятовський. Якщо вважати їх ровесниками (вчилися в колегії вони одночасно), то часом народження Радивиловського можна вважати датою близьку до 1620 р. Таким чином, на момент смерті проповідника йому було близько 70 років.

Таким чином, ми можемо констатувати, що біографічні дані про життя Антонія Радивиловського, а так само характеристика його

творчості можуть бути розширені за рахунок аналізу історичного контексту діяльності Радивилівського та пошуку паралелей між відомими фактами його біографії з життям інших видатних сучасників проповідника.

У творчості проповідника відбилися головні тенденції розвитку тогочасної української та загальноєвропейської культури. Спадщина проповідника займає вагомe місце в переліку визначних досягнень вітчизняної духовної культури епохи бароко.

Література

1. Галятовский Иоаникий. Скарбница потребная / Иоаникий Галятовский // Иоаникий Галятовський. Ключ розуміння / Галятовський Иоаникий / підгот. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 344–371.
2. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття / Л. М. Довга. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012. – 344 с.
3. Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського / В. І. Кречотень. – К. : Наукова думка, 1983. – 408 с.
4. Купчинська З. О. Компонент рад в архаїчній ойконімії України / З. О. Купчинська // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2013. – Вип. 14. – С. 49–61.
5. Лисюк М. Архієпископ Лазар Баранович – церковно-релігійний та громадсько-просвітницький діяч України другої половини XVII століття [Електронний ресурс] / М. Лисюк. – Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?Itemid=42&catid=261&id=3143:title3692&option=com_content&view=article. – Назва з екрана.
6. Марковский М. Н. Антоний Радивилевский, южнорусский проповедник XVII века / М. Н. Марковский. – К., 1894.
7. Павленко Ю. 100 найвідоміших українців / Ю. Павленко. – К. : Автограф, Книжковий дім "Орфей", 2005. – 400 с.
8. Радивилівський Антоній. "Вінець Христов..." / Антоній Радивилівський. – К., 1688.
9. Радивилівський Антоній. "Вінець Христов...". рукопис / Антоній Радивилівський. – І.Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П.Ник м. П. 560 т. 2.
10. Радивилівський Антоній. "Огородок..." / Антоній Радивилівський. – К., 1676.
11. Радивилівський Антоній. "Огородок...". рукопис. – Книга 1 / А. Радивилівський. – І.Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник. М. П. 560, т. 1, кн.1.
12. Радивилівський Антоній "Огородок...". рукопис. – Книга 2 / А. Радивилівський. – І.Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник. М. П. 560, т.1, кн. 2.
13. Сумцов Н.Ф. Иоаникий Галятовский / К истории южнорусской литературы XVII века / Николай Федорович Сумцов. – К., 1884. – 183 с.
14. Сумцов Н. Ф. Лазарь Баранович / К истории южнорусской литературы XVII века / Николай Федорович Сумцов. – К., 1884. – 186 с.

15. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастыр / сост. А. Ф. Тарасенко. – Чернигов : Десна, 2013. – 312 с.
16. Чернігівські Афіни / А. Макаров. – К. : Мистецтво, 2002. – 288 с.
17. Чухліб Т. В. Антоній Радивилівський / Т. В. Чухліб / Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – Енциклопедичне видання. – К. : КМ Academia, 2001. – С. 451.
18. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.
19. Яковенко Н. М. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Ґалятовського / Н. М. Яковенко. – Київ : Лаурис; Критика, 2017. – 704 с.
20. Człowiek Baroku / Pod redakcją Rosaria Villariego. – Warszawa, 2001.